

Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая

Кафедра гісторыі беларускай літаратуры, Беларускае дзяржаўнае ўніверсітэт,
Мінск, Беларусь

ІДЭНТЫФІКАЦЫЙНЫЯ ДЫСПАЗІЦЫІ Ў СТАРАЖЫТНЫХ НАРАТЫВАХ ЯК ГЕТЭРАГЕННАЕ КУЛЬТУРНАЕ ЯДРО: БЕЛАРУСКІ ГІСТОРЫКА-ЛІТАРАТУРНЫ ДЫСКУРС

Асноўная мэта артыкула – прадставіць некаторыя ідэнтыфікацыйныя дыспазіцыі ў старажытных наратывах як гетэрагеннае культурнае ядро. Паняцце культурнага ядра, уведзенае Эрыкам Дональдам Хіршам, выкарыстоўваецца ў праекцыі на беларускі гісторыка-літаратурны дыскурс з яго найважнейшымі дэтэрмінантамі – Русь і Літва. Прадмет даследавання – функцыянаванне ў гэтым дыскурсе некаторых харонімаў (Русь, Літва) і этнонімаў (рускія, літвіны, печанегі, полаўцы, прусы). Адмысловая задача даследавання – змясціць трактат Іагана Мялеція «*De religione et sacrificiis veterum Borussorum*» у больш шырокі гісторыка-культурны кантэкст эпохі. Артыкул накіраваны таксама на вывучэнне матываў, сродкаў і магчымасцяў, важных для старажытных аўтараў і для сучасных перакладчыкаў, якія імкнуліся прадставіць аўтэнтычную або сімвалічную этнаграфічную выяву ў культурных ландшафтах на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь або прылеглых да яе рэгіёнаў.

Ключавыя словы: ідэнтычнасць, імажынальная геаграфія, культурнае ядро, беларуская культурная прастора, Русь, Літва, харонімы, этнонімы, «Аповесць мінулых гадоў», Ян Радван, Іаган Мялецій.

Z. Nekrashevich-Karotkaja

Department of history of Belarusian literature, Belarusian State University, Minsk,
Belarus

IDENTIFICATION DISPOSITIONS IN ANCIENT NARRATIVES AS A HETEROGENEOUS CULTURAL CORE: BELARUSIAN HISTORICAL AND LITERARY DISCOURSE

The main purpose of this article is to present several identification dispositions in the ancient narratives as a heterogeneous cultural core. The term *cultural core* was first introduced by Eric Donald Hirsch and is used in relation to the Belarusian historical and literary discourse with its most significant determinates – Ruś and Lithuania. The subject of the study is landscape terminology (Ruś and Lithuania) and ethnonyms (Russians, Litvins, Pechenegs, Polovtsy, Prussians). The auxiliary purpose of the study is to place Ioannes Meletius' treatise *De religione et sacrificiis veterum Borussorum* in the broader historical and cultural context of the epoch. The article also aims at analyzing the motives, means and opportunities that were important for ancient authors as well as modern translators who intended to demonstrate either an authentic or symbolic ethnographic picture within the cultural landscapes on the territory of present-day Belarus or adjacent regions.

Keywords: identity, imaginal geography, cultural core, Belarusian cultural space, Russia, Lithuania, landscape terminology, ethnonyms, *Tale of Bygone Years*, Ioannes Radvanus, Ioannes Meletius.

Аўтар:

Жанна Вацлаваўна Некрашэвіч-Кароткая –
доктар філалагічных навук, прафесар кафе-
дры гісторыі беларускай літаратуры БДУ.
Korotkaja@bsu.by

Author:

Zhanna Nekrashevich-Karotkaja – doctor of
philology, professor of the department of his-
tory of Belarusian literature, BSU.

Уводзіны

Даследчыцкая праблематыка гэтага артыкула звязана з гісторыка-культурнымі і геаграфічнымі ўяўленнямі, якія фарміруюцца ў побытавай свядомасці як ідэнтыфікацыйныя канстанты той ці іншай нацыянальнай культуры. У сваю чаргу, гэтыя канстанты замацоўваюцца не (толькі) на геаграфічных картах, але перадусім у разнастайных наратывах – гістарычных, публіцыстычных, мастацкіх, а таксама легендарных і прапагандысцкіх. Памежнай зонай паміж геаграфіяй і літаратуразнаўствам зрабілася ў сучасным гуманітарным дыскурсе вобразная (або «імажынальная») геаграфія, да якой ужываецца таксама выраз «філасафічная геаграфія» або «геаграфія ўяўлення».

Расійскі вучоны Дзмітрый Замяцін, спецыяліст у галіне гуманітарнай геаграфіі, які прыводзіць гэты сінанімічны шэраг, адштурхоўваецца ад паняццяў прасторы і часу як найбольш натуральных і арганічных каардынат культуры.

Любая культура имеет собственные, уникальные пространственные измерения. Эти измерения выражаются не только в конкретных географических условиях, в которых развивается культура, но и в определенных образах пространства (географических образах), порождаемых изучаемой культурой. Определенные географические образы являются существенным компонентом рассматриваемой культуры, а также культуры вообще (взятой в ее абстрактном, высшем смысле). В то же время данные образы оказывают значительное влияние на формирование и развитие самой культуры, определяя ряд ее уникальных признаков и феноменов [4, с. 5].

У гэтым даследаванні мяне цікавяць некаторыя прасторавыя канцэпты і вобразы, якія фарміраваліся і функцыянавалі ў беларускай культурнай прасторы, а таксама ўплывалі і нярэдка ўплываюць да сённяшняга дня на ідэнтыфікацыйныя стратэгіі прыналежных да гэтай прасторы людзей.

Да паняцця культурнай прасторы ў кантэксце даследавання я звяртаюся ў сувязі з неаднароднасцю гісторыка-культурнай выявы сучаснай Рэспублікі Беларусь. Яе геаграфічная тэрыторыя закранае рознымі сваімі сегментамі некалькі гістарычных рэгіёнаў. Гэта гістарычная Белая Русь (паўночна-ўсходняя частка нашай дзяржавы, а таксама частка Расійскай Федэрацыі), гістарычная Чорная Русь і гістарычная Літва (цэнтральная, заходняя і паўднёва-заходняя Беларусь, а таксама частка сучаснай Літвы), гістарычнае Палессе

(паўднёвая частка Беларусі, а таксама некаторыя рэгіёны Польшчы, Украіны і Расійскай Федэрацыі). Такім чынам, перад даследчыкам Беларусі разгортваецца своеадметная культурная прастора. Яна выяўляе сябе найбольш выразна ў працэсе яе алітаратурвання (тэрмін Юргена Ёахімшталера), бо ў гэтым выпадку непазбежна праяўляецца феномен кандэнсацыі культурнай прасторы (*Kulturraumverdichtung*), выяўляючы тыя культурныя ландшафты, якія дапаўняюць адзін адно або канкуруюць адзін з адным [25, с. 18]. Вынікам кандэнсацыі можа быць таксама накладанне адной культурнай прасторы на другую ў адным і тым жа месцы, напрыклад, у памежных рэгіёнах.

Гэтэрагеннасць прэзентаванага этнанімічнага шэрагу спрычыняецца як да шматлікіх даследаванняў прафесійных гісторыкаў, этнографіаў, культуролагаў, сацыёлагаў, так і да дыскусій публіцыстычнага (а нярэдка і папулісцкага) кшталту ў медыйнай прасторы. Трывалая цікавасць да этнанімічных дыспазіцый тлумачыцца непераадольным жаданнем даказаць, «хто такія мы». У сваю чаргу, узнікненне і функцыянаванне гэтых дыспазіцый звязана не толькі і не столькі з гістарычнымі чыннікамі, колькі з прадуктыўнасцю і сэнсавызначальным патэнцыялам этнонімаў у стварэнні сімвалічных (сама)ідэнтыфікацыйных стратэгий. Аўтар гэтага артыкула ў размовах з суайчынікамі – грамадзянамі Беларусі – неаднаразова сутыкалася з інтэнцыямі рэспандэнтаў да як мінімум неаднароднай, а даволі часта нават неязвыклай, «экзатычнай» стратэгіі этнічнай ідэнтыфікацыі: «мой дзед казаў, што мы – *сарматы*», «у Вас *яцвяжскі тып твару*», «я *рускі*, хаця бацька кажа мне, што я *беларус*», «гэта *беларусы* – сапраўдныя *ліцвіны*, а літоўцы – *жамойты*», «я не гавару па-польску, але я – *чыстакроўны шляхціц*» і г. д.

У кантэксце падобных выказванняў дарэчы будзе працытаваць думку польскага сацыёлага Рышарда Радзіка: «Як правіла, гісторыя кожнай нацыі апісваецца і інтэрпрэтуецца не толькі ў катэгорыях той эпохі, да якой адносяцца канкрэтныя гістарычныя падзеі, але і з перспектывы часу, у тым ліку зыхадам за рамкі навуковай метадалогіі – з апеляцыяй да каштоўнасцяў і ацэнак, якія былі невядомы героям таго ці іншага гістарычнага наратыву (а нярэдка і іх эпосе наогул). Гісторыя поўная падзей, якія „спрадвеку“ міфалагізаваліся» [15, с. 131]. У разнастайныя міфатворчыя канстэляцыі трапляюць у першую чаргу этнонімы.

Да даследчыцкіх задач у межах артыкула адносіцца аналіз таго этнанімічнага і харанімічнага шэрагу, які прадстаўлены ў розных гістарычных і мастацкіх наратывах і які мае дачыненне да беларускай культурнай прасторы. Мы

не мелі на мэце вывучэнне ўсяго комплексу дакументальных сведчанняў, якія ілюструюць функцыянаванне пэўнага ідэнтыфікатара ў старажытны перыяд. Выдатным узорам паспяховага ажыццяўлення такога даследчыцкага праекту – у дачыненні да хароніма *Белая Русь* – з’яўляецца манаграфія Алеся Белага [1, с. 33–100]. Мэта гэтай працы – прадставіць этнанімічныя і харанімічныя дыспазіцыі ў старажытных наратывах усходніх славян як гетэрагеннае культурнае ядро. Пры гэтым спарадычна ў дыяпазон аб’екта даследавання ўцягваюцца таксама перакладчыцкія трансфармацыі, якія – праз ідэалагічнае пазіцыянаванне перакладчыка – дапамагаюць зразумець функцыянальную спецыфіку таго ці іншага оніма.

Тэрмін «культурнае ядро» прапанаваў амерыканскі літаратуразнавец Эрык Дональд Хірш. Выкарыстоўваючы гэтае паняцце ў праекцыі на беларускі гісторыка-культурны дыкурс, я арыентуюся ў метадалагічных адносінах на прапанаваную ім тэорыю культурнай граматыцы (*cultural literacy*). Э. Д. Хірш сцвярджаў, што ў сітуацыі, калі эканамічная няроўнасць спараджае грамадзянскую няроўнасць, якая ўсё больш і больш узмацняецца, узнікае патрэба выпрацоўваць агульнае культурнае ядро (*a shared cultural core*). Да гэтага ядра адносяцца ў першую чаргу слоўнікавы запас пэўнай супольнасці (*a vocabulary*), а таксама набор агульнапрызнаных рэферэнтаў і сімвалаў (*a set of shared referents and symbols*) [23, р. 20–24]. Аб’ектам даследавання ў адпаведнасці з абраным падыходам з’яўляюцца этнонімы, прадстаўленыя ў асобных літаратурных помніках, створаных на розных мовах і прыналежных да розных эпох; апошнія, у сваю чаргу, з’яўляюцца матэрыялам даследавання. Тое, што іх аб’ядноўвае, робіцца прадметам даследавання: матывы вылучэння і прынцыпы функцыянавання асобных гісторыка-культурных намінацый як этнонімаў, а таксама рэlevantных для вызначанай культурнай прасторы ідэнтыфікацыйных стратэгий – перадусім «рускасці», «ліцвінскасці», «беларускасці».

Русь і «нямецкі след»

Ва ўнутранай форме наймення «Беларусь» відавочна выступае аснова «Русь», і гэтая акалічнасць неаднаразова абыгрывалася ў розных палітычных і культурных кантэкстах. Прывяду адзін з найбольш вядомых прыкладаў. У культавым савецкім фільме «Белые Росы» (1983), знятым на кінастудыі «Беларусьфільм», герой Усевалада Санаева (Фёдар Ходас) задае «простае» пытанне: краіна наша як называецца? Гучыць «просты» адказ: Расія, Русь!

«Гэта цяпер, – рэагуе Фёдар, – а раней – Рось. А людзей звалі росамі». Так у межах мастацкага наратыва была створана прывабная ідэалагема. Калі ж рэальна звярнуцца да гістарычных крыніц старажытных часоў, дзе згадваецца Русь, то зусім няпростым акажацца пытанне, якая тэрыторыя пазначалася такой назвай і з якім этнічным субстратам яна атаясамлівалася.

Найменне «Русь» часта сустракаецца ў «Аповесці мінулых гадоў». Д. Ліхачоў, перакладаючы тэкст летапісу на рускую мову, рэгулярна прыбягае да, здаецца, сінанімічнай замены, як, напрыклад, у фрагменце з часоў кіеўскага князя Святаслава. Параўнаем два фрагменты – з арыгінальнага тэксту (рэдапрыхтоўка Л. Дзмітрыева і Д. Ліхачова; паўтлустыя вылучэнні мае. – Ж. Н.-К.) і з перакладу, якія прыводзяцца ніжэй.

И поиде Святославъ на греки, и изидоша противу руси. Видѣвше же русь убояшася зѣло множества вой, и рече Святославъ: «Уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу; да не посрадимъ землѣ Рускиѣ, но ляжемъ костью, мертвы и бо срама не имамъ». <...> И исполчишася русь, и бысть сѣча велика, и одолѣ Святославъ, и бѣжаша грѣци.

И пошел Святослав на греков, и вышли те против русских. Когда же русские увидели их – сильно испугались такого великого множества воинов, но сказал Святослав: «Нам некуда уже деться, хотим мы или не хотим – должны сражаться. Так не посрадим земли Русской, но ляжем здесь костью, ибо мертвые не принимают позора. <...> И исполнились русские, и была жестокая сеча, и одолел Святослав, а греки бежали» [14, с. 84–85].

Перакладчык Д. Ліхачоў наўмысна імкнецца стварыць асацыятыўнае ўяўленне, што гаворка тут ідзе пра продкаў сучасных яму «рускіх», якіх ён атаясамлівае з рускім, беларускім і ўкраінскім народамі. Усе яны ў шматлікіх гістарычных даследаваннях трактаваліся як «рускія», і на бытавым узроўні ў еўрапейскай культурнай прасторы трактуюцца такім чынам і да сённяшняга дня: для сярэднестатыстычнага немца і беларус, і ўкраінец – «рускія». Таму магчымасць супастаўлення «рускіх» дваццатага стагоддзя з «рускімі» дзясятага стагоддзя – часоў кіеўскага князя Святаслава – была для акадэміка Ліхачова бяспрэчнай.

Ці быў кіеўскі князь Святаслаў Ігаравіч (паміж 920 і 942–972) і яго дружыннікі «рускімі» ў тым сэнсе, як разумеюць гэта не толькі нашы сучаснікі, якія ідэнтыфікуюць сябе як «рускіх», але і людзі ўва ўсім свеце? Іншымі словамі, ці былі «рускія» часоў князя Святаслава прадстаўнікамі ўсходнеславянскай этнічнай супольнасці? Узуальным для культурнага дыскурсу крытэрыем этнічнай ідэнтыфікацыі з’яўляюцца ўласцівыя таму ці іншаму культурнаму рэгіёну антрапонімы. Нездарма ў часы другой сусветнай вайны салдат трэцяга рэйха называлі «фрыцамі», а салдат савецкай арміі – «іванамі».

У тэкст «Аповесці мінулых гадоў» уключаны фрагмент дамовы паміж «руссю» і грэкамі часоў візантыйскага імператара Рамана I Лакапіна (каля 870–948). Тут і прыводзяцца імёны шматлікіх дружыннікаў «з роду рускага», якія фігуруюць як «сьлы и гостье» (паслы і госці¹):

Мы от рода рускаго съли и гостье, Иворь, соль Игоревь, великаго князя рускаго, и объчии сли: Вуефасть Святославль, сына Игорева; Искусеви Ольги княгини; Слуды Игоревь, нети (плянніка. – Ж. Н.-К.) Игоревь; Улѣбь Володславль; Каницарь Передьславинь; Шихьбернь Сфаньдрь, жены Улѣблѣ; Прасьтѣнь Турьдуви; Либиарь Фастовь; Гримь Сфирьковь; Прастѣнь Акунь, нети Игоревь; Кары Тудковь; Каршевь Турьдовь... <...> ... послании от Игоря, великаго князя рускаго, и от всякоя княжья и от всѣхъ людей Руския земля [14, с. 60].

Наколькі б істотна ні змянялася антрапанімічная мода, сучаснаму чалавеку цяжка ўявіць сабе «рускага» з імем Улеб, Кары, Каршэў або, тым больш, Грым. Апошняе імя актывізуе, хутчэй за ўсё, нашы дзіцячыя асацыяцыі, звязаныя з казкамі братаў Якаба і Вільгельма Грымаў, нямецкіх філолагаў. Што гэта – «нямецкі след»?

Так, гэты след насамрэч прасочваецца ў гісторыі пра легендарных варагаў Рурыка, Сінеуса і Трувора, а таксама іх нашчадкаў Алега, Ігара і Святаслава. У рэчышчы гэтай «нямецкай» асацыяцыі працытую фрагмент з артыкула нямецкага славіста Ганса Ротэ «Што такое *древнерусская литература?*»:

Наўрад ці правільна называць старажытную літаратуру рускай. Гэта слова германскага паходжання, яно мела значэнне ‘вясляр, марак’ і першапачаткова пазначала «паўночных людзей» – нарманаў. Назва краіны «Русь» была адначасова назвай для народа варагаў. Грэкі гаварылі «οι Ῥῶς». Як доўга выкарыстоўваўся гэты эквівалент, мы, канешне, не ведаем. Варагі на дзіва хутка славянізаваліся на рускай зямлі. І ўсё ж такі яшчэ даволі доўга прыбывала воінскае папаўненне, таму можна меркаваць, што правячая праслойка аж да XIII ст. была двухмоўнай, бо ў той час яны ўсё яшчэ падтрымлівалі гандлёвыя адносіны з варагамі, праўда, не заўсёды мірныя [16, с. 94].

Пад двухмоўнасцю нямецкі славіст мае на ўвазе здольнасць валадароў-русічаў размаўляць як на мове аўтахтонаў (якую называюць «древнерусской» або старажытнаўсходнеславянскай), так і на нейкім германскім дыялекце. Ва ўсякім разе, у пачатку свайго артыкула Г. Ротэ заяўляе: у межах тэмы «рускасці» ён будзе весці гаворку не толькі пра паўднёvasлавянскую, грэчаскую і ўсходнеславянскую пісьмовую традыцыі, але таксама – у больш позні перыяд, у Ноўгарадзе і Смаленску, – пра лацінскую і сярэдневерхнямецкую [16, с. 163].

¹ Слова «госць» ва ўсходнеславянскіх мовах першапачаткова мела значэнне ‘заезджы купец’, таму паводле сваёй унутранай формы яно роднаснае, напрыклад, лацінскаму *hostis* ‘чужаземец, іншаземец, ваенны супраціўнік’.

Так ці іначай, паступова харонім Русь пачаў атаясамлівацца з усходнімі славянамі. Вытворны ад яго этнонім сустракаецца ў лацінскіх помніках пераважна ў формах *Russus* або *Ruthenus*. Прыклады ўжывання гэтых тэрмінаў у лацінскіх тэкстах ранняга новага часу старанна натаваліся ўсходнеславянскімі даследчыкамі. У 70-з гг. XX ст. беларуская інтэлектуальная грамадскасць з вялікім энтузіязмам сустрэла навуковую інтэрпрэтацыю Якава Парэцкага ў дачыненні да паэмы «Пруская вайна» Яна Вісліцкага: у адпаведнасці з ёй, лацінамоўны паэт упершыню згадаў у сваім творы беларусаў. Менавіта такім чынам было патлумачана даследчыкам ужыванне выразу *albos belli celebres virtute Ruthenos* («белых русінаў, слаўтых ваеннай мужнасцю») (*Bellum II*, 22; гл.: [3]).

Якаў Парэцкі, які стварыў першыя ўзоры перакладаў «Прускай вайны» на рускую і беларускую мовы, а таксама Віктар Дарашкевіч прыводзілі ў сваіх працах аргументы на карысць беларускага паходжання Яна Вісліцкага: азначэнне *Ruthenus* («русін») пры яго імені ў рэктарскіх актах Ягелонскага ўніверсітэта; магчымасць лакалізацыі мястэчка Вісліца не ў Польшчы, а ў Беларусі; акцэнтаванне паэтам увагі на ключавой для беларускай гісторыі бітве пад Клецкам (падрабязней пра гэта: [11, с. 25–26]). Дзякуючы адпаведным інтэрпрэтацыям – як даследчыцкім, так і перакладчыцкім – у беларускай навуковай літаратуры паступова фарміруецца ўяўленне пра «беларуса Яна з Вісліцы» [гл.: 2, с. 24].

Фарміраванню міфалагемы «беларускі паэт Ян Вісліцкі» (да якой, што праўда, спрычынілася ў свой час і аўтар гэтага артыкула) у найбольшай ступені паспрыяў Алег Лойка. Як слушна заўважыла Людміла Сінькова, «ён у падручніках па літаратуры старажытнай і XIX стагоддзя пачаў акцэнтаваць беларускі (ліцвінскі, як казаў Алег Антонавіч) складнік у пісьменстве Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі» [17, с. 10]. Так, напрыклад, кніга А. Лойкі «Старабеларуская літаратура» (2001), якая ў цэлым вельмі багатая на цікавыя назіранні і арыгінальныя высновы, утрымлівае ў сабе наступны пасаж: «У кароткай анатацыйнай прадмове да паэмы князеўна Соф’я названа „беларускай дзевай“, у трэцім раздзеле – „дачкай беларускай зямлі“, „беларускай цудоўнай нявестай“» [8, с. 33]. У рэчаіснасці ж *albos Ruthenos* (гл. цытату, прыведзеную вышэй) Ян Вісліцкі згадвае толькі аднойчы: пры пераліку тых народаў, якія Ягайла аб’яднаў сваёй вышэйшай уладай у ВКЛ. Уласна ж эпітэт «беларускі», які педаліруе А. Лойка ў межах сваёй даследчыцкай інтэрпрэтацыі, не ўжываецца ў «Прускай вайне» наогул.

Падсумоўваючы, адзначу, што геаграфічны і культурны канцэпт «рускасці» нязменна захоўвае свой сігніфікатыўны патэнцыял у беларускай культурнай прасторы, што падмацоўваецца таксама адпаведным палітонімам – (Рэспубліка) Беларусь. Паняцце «Русь» у якасці агульнага культурнага ядра першапачаткова карэліравала з уяўленнем пра «варагаў», але паступова страціла гэтую сэнсавую сувязь і набыло найбольшую прадуктыўнасць у семіятычнай прасторы праваслаўя. Адначасова гэтая дастаткова гамагенная стратэгія ідэнтыфікацыі – «рускі» – рэгулярна ўступае ў разнастайныя карэляцыі з іншымі намінацыйнымі варыянтамі і ідэнтыфікацыйнымі стратэгіямі, якія не заўсёды семантычна супадаюць паміж сабой. У прыватнасці, можна ўспомніць азначэнне «раксанскі», ужытае Мікалаем Гусоўскім у паэме «Carmen de bisonte» (*libris Roxanis* – ‘па раксанскіх кнігах’). Яно паслядоўна перакладаецца як «славянскі», аднак, на думку Марыён Рутц, неправамерна было б атаясамліваць яго з тэрмінамі *Ruthenus*, *Russus*, якія часта сустракаюцца ў крыніцах XVI ст. [33, с. 88]¹. У сваю чаргу, апошні тэрмін актыўна запатрабоўваецца ў даследаваннях, прысвечаных вывучэнню розных аспектаў гісторыі славян праз лінгвістыку, г. зн. найперш у кантэксце вывучэння ўзуальных для ўсходнеславянскай культурнай прасторы харонімаў, этнонімаў і лінгвонімаў [21; 30; 13].

У цэлым жа прыхільнікі славянафільскіх канцэпцый этнагенезу беларусаў, як і прыхільнікі, скажам, нарманскай або антынарманскай тэорыі паходжання варагаў², арыйскай або скіфа-сармацкай тэорыі павінны заўсёды быць тэндэнцыйнымі ў адборы крыніц і наўрад ці будуць імкнуцца да пашырэння сваёй крыніцазнаўчай базы. Справа ў тым, што славянская/«руская» парадыгма ў дачыненні да гісторыка-культурнай выявы Беларусі (а таксама Расіі і Украіны) непазбежна ўступае ў разнастайныя ўзаемадачыненні з іншымі ідэнтыфікацыйнымі стратэгіямі. Здараецца гэта не толькі ў сувязі з тым, што старажытная дзяржава, тэрытарыяльным ядром якой былі землі сучаснай Беларусі, называлася Вялікім Княствам Літоўскім (далей – ВКЛ). Ёсць і іншыя этнанімічныя асацыяцыі, якія ў той ці іншай ступені суадносяцца з усходнеславянскім (у тым ліку і беларускім) культурным ядром.

¹ Этнанімічныя канстэляцыі ў паэме Мікалая Гусоўскага (*раксанскі – скіфскі – польскі – літоўскі*) дэталёва прааналізаваны Марыён Рутц у яе артыкуле, пераклад якога на беларускую мову змешчаны ў гэтым жа выпуску «Studia philologica».

² Вельмі дасціпная папулярная інтэрпрэтацыя гэтай дыскусійнай праблемы прадстаўлена ў межах расійскага крэатыўнага онлайн-кантэнту «RedroomLIMB» на Youtube (*Норманнский вопрос. Норманизм, антинорманизм и происхождение Руси // ТЕЛЕГА*), гл.: <https://www.youtube.com/watch?v=wQcFOQhdguM>.

Печанегі, полаўцы і Вялікае Княства Літоўскае

Пытанне пра этнічны склад насельніцтва ВКЛ разглядалася ў шматлікіх навуковых публікацыях, аналітычны агляд якіх не адносіцца да мэты гэтага даследавання. Юлія Верхаланцаў, ужываючы ў дачыненні да гэтай дзяржавы першапачатковую фармулёўку «палітычны саюз паміж літоўцамі-язычнікамі і русінамі-праваслаўнымі» (*the political union between pagan Lithuanians and Orthodox Ruthenians*), адзначае, што пасля заключэння Крэўскай уніі ВКЛ хутка зрабілася важнай сілай на мяжы паміж Усходняй і Заходняй Еўропай, а таксама месцам нараджэння некалькіх сучасных нацый (*was on the fast track to becoming an important power on the frontier of European East and West and the birthplace of several modern nations*) [35, p. 422]. Указваючы, што паступова княства зрабілася домам для некаторых іншых этнічных і канфесійных груп, даследчыца згадвае толькі нехрысціян – татар, армян і яўрэяў. Аднак, мяркуючы па дадзеных розных крыніц, склад аўтахтоннага насельніцтва не можа быць ахарактарызаваны з дапамогай агульнай формулы «палітычны саюз літоўцаў з русінамі». Некаторыя помнікі прадстаўляюць складанай часткай агульнага культурнага ядра ВКЛ печанегаў і полаўцаў, якія ў інтэлектуальнай свядомасці сучаснікаў найчасцей атаясамліваюцца з плямёнамі цюркскага паходжання і рэзка адмяжоўваюцца ад славян.

Тэкст «Аповесці мінулых гадоў» падае пад 944 годам наступную інфармацыю: «Игорь же, совкупивъ вои многи – варяги, русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и тѣверьцѣ, и печенѣги наа и тали у нихъ поя (наняў і ўзяў у іх заложнікаў. – Ж. Н.-К.), поиде на Греки в лодяхъ и на конихъ, хотя мьстити себе» [14, с. 58]. Л. Дзмітрыеў і Д. Ліхачоў раздзялілі словы «варяги» і «русь» коскай, даючы тым самым зразумець, што гэта назвы адрозных плямёнаў, сярод якіх згадваюцца і блізкія беларускай гістарычнай свядомасці крывічы. Зразумела, у арыгінальным тэксце самага ранняга Лаўрэнцьеўскага спісу «Аповесці мінулых гадоў» 1377 г. ніякіх знакаў прыпынку не было. Значыць, следам за многімі гісторыкамі можна меркаваць, што летапісец згадваў тут не «варагаў і русь», а «варагаў-русь», г. зн. варагаў, якія зваліся руссю. Праўда, і гэта меркаванне не шмат дапамагае нам у высвятленні этнагенезу загадкавай летапіснай «русі».

Варта звярнуць увагу на тое, што ў перакладзе на рускую мову працытаванага фрагмента сінтаксічнае члянэнне выканана адмыслова: «Игорь же собрал воинов многих: варягов, русь, и полян, и славян, и кривичей, и тиверцев – и нанял

печенегов, и заложников у них взял, – и пошел на греков в ладьях и на конях, стремясь отомстить за себя» [14, с. 59]. Перакладчык Д. Ліхачоў відавочна імкнецца аддзяліць печанегаў (не менш загадкавых, чым варагаў) ад іншых плямёнаў, якія сабраў Ігар дзеля паходу на Царград (Канстанцінопаль). Такое сінтаксічнае члянненне адпавядае фармулёўцы ў каментарыях [14, с. 423]: «*Печеньзи* – союз тюркских племен. В конце IX в. печенеги заняли Северное Причерноморье от Дона до Дуная».

Відавочная шырыня гэтай фармулёўкі наўрад ці дапамагае чытачу сфарміраваць больш дакладнае ўяўленне пра печанегаў, паколькі адлегласць паміж Донам і Дунаем – каля дзвюх тысяч кіламетраў. Дапамагае ў ідэнтыфікацыі таго ці іншага старажытнага народа літаратура: яна здольная выпукліць, акцэнтаваць вядомае гістарычнае паданне, у якім фігуруе пэўны этнонім. У выпадку печанегаў самае вядомае паданне ў «Аповесці мінулых гадоў» – гісторыя забойства кіеўскага князя Святаслава, якая распавядае пра пад 972 годам: «Веснѣ же приспѣвши, в лѣто 6480, поиде Святославъ в пороги. И нападе на нь Куря, князь печенѣжский, и убиша Святослава, и взяша главу его, и во лбѣ его съдѣлаша чашю, оковавше лобъ его, и пяху из него» [14, с. 88]. Такім чынам, паводле летапісу, князя Святаслава забіў печанег Кура.

Тую ж самую гісторыю пераказвае Ян Радван у лацінамоўнай паэме «Радзівіліяда» (1592) у межах апісання шчыта Мікалая Радзівіла:

Et Svantoslavum, cui nunc prostrarat Achivos
(Neu casus!) Litavi dextra cecidisse Curetis,
E capite absciso carchesia pocula fecit
Hostis, et inscripsit: Quaerens aliena peristi.

[31, р. IIv.]¹

Вось Святаслаў – што за лёс! – нападаў ён спачатку на грэкаў,
Потым быў сцяты магутнай правіцай ліцвіна Курэта:
З чэрапа князя сабе адмысловы ён вырабіў келіх,
Выбіўшы надпіс на ім: «Ты чужога шукаў – і загінуў».

[7, с. 491]

Паводле «Радзівіліяды», не рука нейкага Куры з цюркскага племя, а «правіца ліцвіна Курэта» (*Litavi dextra Curetis*) забіла Святаслава.

Да гісторыі забойства князя Святаслава звяртаецца таксама ўрадженец Ковеншчыны, вучоны і гісторык XVII ст., рэктар Віленскай езуіцкай

¹ Цытаты з тэксту арыгінала паэмы «Радзівіліяда» суправаджаюцца фрагментамі з майго паэтычнага перакладу.

акадэміі, Альберт Віюк-Каяловіч (1609–1677). Яго пяру належыць двухтомная «Літоўская гісторыя» (*Historia Litwana*; т. 1 – Гданьск 1650, т. 2 – Антверпен 1669) на лацінскай мове. Упершыню літаратуразнаўчую і гісторыка-культурную прэзентацыю гэтага помніка ў беларускай гуманістыцы ажыццявіў У. Кароткі [5, с. 139–150]. Паводле яго артыкула будуць прыводзіцца арыгінальныя цытаты ніжэй.

У перадачы А. Віюка-Каяловіча таксама згадваюцца печанегі, але з вельмі важным удакладненнем: у якасці забойцы Святаслава фігуруе *Dux Pecinigorum Litvanus Cures* (князь печанегаў, літвін Кур). Пры гэтым аўтар адзначае, што ніякіх пісьмовых сведчанняў у «рускіх» (*Russis*) на гэтую тэму няма, нашмат больш такіх сведчанняў – у печанегаў (*Pecinigis*). Мяркуючы па ўсім, А. Віюк-Каяловіч меў выразнае ўяўленне пра паходжанне печанегаў (якога не маюць сучасныя даследчыкі), не абавязкова звязваючы іх з цюркамі або славуцым «стэпам» (паміж Донам і Дунаем?), які так любіць згадаць Д. Ліхачоў. Аўтар «Літоўскай гісторыі» абапіраецца на ранейшыя крыніцы. У прыватнасці, інфармацыю пра князя Кура падае і Мацей Стрыйкоўскі ў сваёй «Хроніцы» (*Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi*): «а сам той князь Курэс быў ліцвінам, пра што сведчыць ягонае імя» (*a ten Kures Xiqze był własny Litwin, w czym go imię jego wydawa*). На думку Стрыйкоўскага, Кур – гэта тыповае літоўскае/ліцвінскае імя, якое і сведчыць пра адпаведнае – праўдападобна, не-цюркскае – паходжанне Кура/Куры/Курэта/Курэса.

Яшчэ адзін «цюркскі» міф, замацаваны ў расійскай гістарыяграфіі, не пацвярджаецца матэрыяламі пісьменства ВКЛ. Гэта міф пра «сцяпных» полаўцаў. З імі змагаўся Ноўгарад-Северскі князь Ігар Святаславіч, галоўны герой усходнеславянскага эпасу «Слова пра паход Ігаравы», які многімі даследчыкамі ідэнтыфікуецца як літаратурная фальсіфікацыя. Полаўцаў згадвае Ян Радван побач з літоўцамі (*Litauos*¹), судзінамі (*Sudinos*) і язiгамі (*Iazyga*) (*Radivilias I*, 80–81, гл.: [31]). Менавіта пасля іх Ян Радван згадвае *Nomades Poloucos* (качэўнікаў полаўцаў), і для ўсіх пералічаных народаў ВКЛ – *eadem tellus* (адна і тая ж, агульная зямля).

Пасля полаўцаў, якія мелі свае паселішчы побач з літоўцамі (ліцвінамі?), судзінамі і язiгамі, Ян Радван згадвае *veteres Prvssos* (старажытных прусаў), якія, згодна з яго мастацкай канцэпцыяй, таксама жылі на землях ВКЛ. Прусамі часцей за ўсё называлі групу плямёнаў, якія аж да XVIII ст. насялялі

¹ Усе этнонімы тут ужываюцца ў форме вінавальнага склону множнага ліку, як і ў адпаведным фрагменце «Радзівіліяды» Яна Радвана.

паўднёвае ўзбярэжжа Балтыйскага мора. «Прускі след» праяўляецца ў розных прэцэдэнтных тэкстах.

Прусы

Агульнавядома, што гістарычныя прусы даволі рана пачалі адчуваць на сабе асіміляцыйны ўплыў суседніх германскіх плямёнаў; пруская мова, па звестках лінгвістаў, перастала існаваць ужо ў XVI ст. Як паведамляе Вікіпедыя, у сучаснай Федэратыўнай Рэспубліцы Германія звыш мільёна чалавек прызнаюць сябе нашчадкамі прусаў. На сённяшні дзень у еўрапейскай гістарычнай свядомасці прусы карэлююць перадусім з германскім этнасам. Важным фактарам, які верыфікуе магчымасць такой карэляцыі, з'яўляецца канкрэтная гістарычная акалічнасць. Пасля 1701 г. назва *Прусія*, традыцыйна замацаваная за невялікай гістарычнай вобласцю на ўзбярэжжы Балтыйскага мора, была дастасавана да вялікай дзяржавы, якая паўстала ў часы імператара Фрыдрыха III. Ён, у сваю чаргу, абвясціў сябе каралём Прусіі. Гэтая дзяржава ў канчатковым выніку ўключала ў сябе амаль усю Германію на поўнач ад так званай лініі Майна (яна падзяляла паўночную і паўднёвую часткі Германіі) і праіснавала аж да канца другой сусветнай вайны.

«Прускасць» як ідэнтыфікацыйная стратэгія таксама адносіцца да гетэрагеннага культурнага ядра ВКЛ. Пры гэтым, як адзначае Вера Матузава, этымалогія назвы «прусы» (*Prutheni*) няясная: існуюць некалькі розных канцэпцый, якія тлумачаць яе [10, с. 270–271]. Сама даследчыца схіляецца да думкі пра балцкі кампанент як вызначальны для прускага культурнага ядра: «Прусы относились к балтской ветви индогерманских народов. В языковом отношении к ним близки литовцы и латыши» [10, с. 271]. Аднак помнікі даўняга пісьменства прадстаўляюць інфармацыю, якая пацвярджае сувязь «прускасці» са славянскай культурнай парадыгмай і прусаў са славянскай культурнай прасторай.

Прусы згадваюцца ў адным з помнікаў усходнеславянскага пісьменства ў сувязі з добра вядомай гісторыяй пра запрашэнне Рурыка, Сінеуса і Трувора на княжанне ў Наўгародскай зямлі. Дзякуючы большасці старажытных усходнеславянскіх летапісаў, тры легендарныя браты ідэнтыфікуюцца як варагі – з далейшымі інтэнцыямі даследчыкаў бачыць у іх нарманаў або скандынаваў. Аднак звяртае на сябе ўвагу літаратурна-публіцыстычны помнік XVI ст. «Сказанне пра князёў Уладзімірскіх», паводле якога Рурык, Сінеус і Трувор былі родам не з варагаў, якія зваліся руссю, а з Прускай зямлі. Родапачынальнікам

мясцовай княжацкай дынастыі абвяшчаецца ў «Сказанні...» Прус, сваяк рымскага імператара Аўгуста. Працытуем гэты фрагмент.

В лето 5457 Августу, кесарю римьскому, грядущу въ Египеть с своими ипаты, яже бѣ власть египетьская рода суца Птоломѣва. И срѣте его Иродъ Антипатров, творя ему велие послужение вои, и пищею, и дарми. <...> Постави брата своего Патрикия царя Египту; Августалиа, другаго брата своего, постави Александрии властодержца; Ирода же Антипатрова асколонитянина за многия ради его почести постави царя надъ иудеи въ Иерусалимѣ... а Пруса, сродника своего, в брезѣ Вислы рѣце во градѣ Марборок, и Турнѣ, и Хвоини, и пресловый Гданескъ, и ины многи грады по рѣку, глаголемую Немонѣ, впадшую в море. И жить Прусъ многа врѣмена лѣтъ и до четвертаго роду; и оттолѣ и до сего врѣмiani зоветься Прусъская земля.

И в то врѣмя некий воевода новгородьцкий именемъ Гостомысль скончеваеть свое житѣе и созва вся владелца Новагорода и рече имъ: «О мужие новгородьстии, совѣтъ даю вамъ азъ, яко да пошлете в Прусъскую землю мужа мудры и призовите от тамо сущих родов к себѣ владелца». Они же шедшее в Прусъскую землю и обрѣтоша тамо нѣкоего князя именемъ Рюрика, суца от рода римьскаго Августу царя. И молиша князя Рюрика посланьницы от всехъ новгородцовъ, дабы шель к нимъ княжити. Князь же Рюрикъ прииде в Новьгород, имѣя с собою два брата: единому имя Труворъ, а второму Синеусъ, а третий племенникъ его именемъ Олегъ. И оттолѣ нареченъ бысть Великий Новградъ; и нача княз великий Рюрикъ первый княжити в немъ [18, с. 426].

Вялікую цікавасць у кантэксте праблемы «прускасці» ўяўляе таксама першая частка Супрасльскага летапісу, якая, згодна з канцэпцыяй В. Чамярыцкага, ёсць нішто іншае, як кампіляцыя з розных рускіх (перадусім наўгародскіх) летапісаў [20, с. 244]. Тут, як і ў «Аповесці мінулых гадоў», паведамляецца пра запрашэнне Рурыка і яго братаў на княжанне, але зусім з іншым ідэнтыфікатарам запрошаных валадароў:

И послаша зо море ку варягомъ, к руси, сице бо зовяхуся к Русью. И рѣша им вся: «Земля наша добра и велика есть, изобилна всимъ, а нарядника в ней неть, то нынѣ поидете к намъ княжити и владѣти нами». И зобращася из Немец три браты и с роды своими, и поняли изъ собою дружину свою. И пришед стареши Люрикъ сел в Новегороде, а Синеусъ, братъ его, на Бѣлеозере, а Триур, братъ их, во Зборце, и начаша воевати всуде. И от тех варягъ прозвася Русь и земля Руская [19, с. 37].

Варагі і «русь» уступаюць тут у нечаканую карэляцыю з немцамі. Аднак сінергетычны баланс у гэтым пытанні звязаны, хутчэй за ўсё, менавіта з прусамі, якія мелі шмат агульнага з славянамі, а магчыма, першапачаткова нават былі славянскім народам, аднак у XVI ст. (калі ствараўся Супрасльскі летапіс) ужо актыўна падлягалі германскай асіміляцыі. Таму ў гістарычным аповедзе летапісца з ВКЛ легендарныя варагі як бы «балансуюць» паміж руссю і немцамі.

Зразумела, наратыўная стратэгія летапісца была абумоўлена пэўнай дзяржаўна-палітычнай тэндэнцыяй, і выраз «из Немец» у дачыненні да варагаў нельга лічыць апіскай. Разам з тым, ці маглі наўгародцы запрасіць да сябе

на княжанне валадароў, прыналежаючых да германскай культурнай парадыгмы? Цяжка ўявіць сабе, што Рурык, Сінеус і Трувор размаўлялі з сваімі новымі падданымі на нейкай мове, якая была наўгародцам цалкам чужой і незразумелай. Якая ж гэта была мова?

Магчыма, адказ на пытанне варта пашукаць у сачыненні архісвятара (*archipresbyter*) Іагана Мялеція. «*Gelehrtenlexikon*» Х. Г. Ёхера прэзентуе яго як польскага арыстакрата (*polnischer Edelmann*), які нарадзіўся блізу Кракава і ў 1537 г. служыў святаром у г. Элку (*Elk*) у тагачаснай Прусіі [22, с. 493]. Ён напісаў на лацінскай мове трактат (у форме ліста, скіраванага да вядомага нямецкага вучонага і дыпламата Георгія Сабіна) «Пра веру і набажэнствы старажытных барусаў» (*De religione et sacrificiis veterum Borussorum*), апублікаваны ў 1582 г. разам з этнаграфічным трактатам Паўля Одэрборна. На сённяшні дзень тэксты абодвух помнікаў даступны на сайце Аўстрыйскай нацыянальнай бібліятэкі (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ198299004). У сярэднявечных хроніках барусамі называлі жыхароў паўднёвай Прыбалтыкі, і розныя аўтары атаясамлівалі іх то з прусамі, то з паморскімі славянамі.

Хаця ў назве трактата заяўлены канкрэтны этнонім – *Borussi*, аднак сам аўтар ва ўступнай частцы свайго ліста абяцае расказаць найперш пра набажэнствы, якімі калісьці ўшаноўвалі дэманаў замест багоў барусы, самагіты, літоўцы, русіны і лівонцы (*Borussi, Samogitae, Lithuani, Ruteni et Liuones*). З такога «этначнага кампоту» продкі сённяшніх беларусаў яўна не могуць выпасці. Найперш кідаецца ў вочы, што аўтар-немец, пішучы пра барусаў, даволі часта прыводзіць словы або цэлыя фразы *lingua Rutenica* (на русінскай мове). Лагічна дапусціць, што ў гэтым выпадку маецца на ўвазе адзін з славянскіх дыялектаў, які ўзнік у зоне культурнай інтэрферэнцыі. Айчыны чытач са здзіўленнем выявіць шматлікія славянскія культурныя асацыяцыі ў гэтым апаведзе пра прусаў. Так, свята пачатку збору ўраджаю завецца «на русінскай мове» *Zazinck*, а свята канца жніва завецца *Ozink* [29, f. C6r–C6v]. Нават у не зусім дасканалым спосабе транслітэрацыі нямецкага аўтара відавочныя назвы народных святаў, якія па-беларуску называюцца зажынкамі і дажынкамі (другое – у аўтарскай версіі «ожынкi») [12, с. 106].

Праўда, даследчык старажытных славянскіх літаратур, які мае справу з помнікамі, напісанымі на лацінскай мове, ніколі не можа быць упэўнены ў адэкватнасці транслітэрацыі тых ці іншых онімаў. Нялёгкае заданне – адгадаць, скажам, у лацінскай транслітэрацыі кшталту *Poloczko* назву старажытнага Полацка.

Але І. Мялецій праявіў у гэтым сэнсе сапраўдную нямецкую стараннасць: ён зафіксаваў прыклад арыгінальнага маўлення *lingua Rutenica*, а менавіта пахавальнае галашэнне жонкі па памерлым мужу. Вось гэты ўнікальны фрагмент: «Ha le le, le le, y procz ty mene vmarl? Ij za tij nie miel szto yesty, albo pity? Y procz tij vmarl? Ha le le, le le ij za tij nie miel krassije mlodzice? ij procz tij vmarl?» [29, f. D3v]. Для лепшага разумення пісьменнік дадае свой пераклад на лацінскую мову: «Hei, hei mihi. Quare mortuus est? Num tibi deerat esca aut potus? Quare ergo mortuus es? Hei, hei mihi: An non habuisti formosam coniugem? Quare ergo mortuus es?» [29, f. D3v]. Такім чынам, І. Мялецій зразумеў пачуе галашэнне наступным чынам: «Гора, гора мне! Чаму ты памёр? Няўжо табе не хапала ежы або пітва? Дык чаму ж ты памёр? Гора, гора мне! Ці ж не меў ты прыгожай жонкі? Дык чаму ж ты памёр?»

У прыведзеным эпізодзе «фанетычнага пісьма», з аднаго боку, прадстаўлены моўныя асаблівасці, уласцівыя польскай мове: рэфлекс складовага плаўнага «r» (*umarl*), рэалізацыя праславянскага *tolt* у выглядзе *tlot* (*mlodzice*). З іншага боку, тое ж слова *mlodzice* можа сведчыць пра «дзекаанне», форма *ha* – пра «гэкаанне», выраз *ijza* (ій жа) – пра «аканне»; *-ty* як фіналь інфінітыва (*vesty, pity*) была ўласціва старабеларускай мове і не ўласціва заходнеславянскім мовам.

Выраз *procz ty mene umarl* І. Мялецій пераклаў як «Чаму ты памёр?» Відавочна, што пры перакладзе прапушчана слова *tene*. Думаю, аўтар яго недакладна расчуў і праз гэта не зразумеў. Дапускаю, што перад словам *tene* быў ужыты прыназоўнік «у», які ў пазіцыі перад галосным скараціўся (*й tene* – ‘у мяне’), таму і не быў пачуты нямецкім святаром.

Зафіксаванае Іаганам Мялеціем маўленне барусаў бясспрэчна выяўляе сваю славянскую аснову, прычым з перавагай лінгвістычных адметнасцяў польскай мовы. Гэты прыклад у цэлым адпавядае назіранням Томаша Камузэлы, які, разглядаючы мультылінгвальную і поліканфесійную выяву Рэчы Паспалітай пасля Люблінскай уніі, адзначаў адметнае становішча зямель гістарычнай Прусіі. Калі ў русінскай зоне доля польскамоўнага насельніцтва (славафонных католікаў) складала толькі 10 %, то ў прускай зоне яна дасягала 54 % [26, с. 822]. У астатнія 46 % уваходзілі нямецкамоўныя лютэране, ідыш-моўныя яўрэі і кашубамоўныя кашубы. Даследчык (са спасылкай на «Atlas historii Polski» (Варшава, 2006) Эльжбеты Ольчак) робіць цалкам лагічную выснову: «In this way it is seen that, contrary to what is commonly belived about Prussia as a paragon of Germanness, the country was then clearly of Slavic-Germanic

character» – ‘Такім чынам, відавочна, што, насуперак агульнапрынятай думцы пра Прусію як узор германскасці, краіна мела ў той час яўна славяна-германскі характар’ [26, с. 822].

У пошуках «беларускага следу»

Пошукі «беларускага следу» ў этыялагічных паданнях, змешчаных у помніках гістарычнай прозы, прыводзяць да вельмі розных вынікаў, стракатаюць якіх павялічваецца ў працэсе звароту да новых і новых крыніц. Так, у «Аповесці мінулых гадоў», пачынаючы з падання пра падзел зямлі пасля патопу паміж сынамі Ноя, летапісец паступова даходзіць да згадкі драўлян, дрыгавічоў і палачанаў, якіх мы дзякуючы школьным падручнікам па гісторыі Беларусі ўпэўнена назавём продкамі сённяшніх беларусаў:

Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древяне, зане сѣдоша в лѣсѣхъ; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане, рѣчки ради, яже втечеть въ Двину, имянемъ Полота, от сея прозвашася полочане [14, с. 24].

Аднак калі мы звернемся да «Хронікі» (1582) Мацея Стрыйкоўскага, які, дарэчы, таксама карыстаўся старажытнымі ўсходнеславянскімі летапісамі, то каталог плямёнаў «з калена Яфета» будзе зусім іншы. Тут няма драўлян, дрыгавічоў і палачанаў, але затое ёсць готы, полаўцы, літва, жмудзь, «лотва», яцвягі, старшыя прусы, куры. Усе яны (прычым разам з немцамі!) паходзяць ад Гамера, старшага сына Яфета, і яго нашчадкаў:

Z tegoż Gomera i potomków jego Cymbrów, poszli niemcy, a od Twistona króla Teutonami i Tudeskami nazwani, Gotowie także, Połowcy, Litwa, Żmódź, Lotwa, Jatwieżowie, Prussowie starzy, Kurowie, Duńczycy, Swedowie, i Philaudowie... [34, с. 15–16].

Менавіта ад гэтага Гамера і яго нашчадкаў цымбраў паходзяць немцы, якіх кароль Твістон назваў тэўтонамі і тудэскамі; таксама [паходзяць] готы, полаўцы, літва, жмудзь, лотва, яцвягі, старшыя прусы, куры, датчане, шведы і філаўды...

Расказаўшы пра рассяленне нашчадкаў Ноя па зямлі, на пачатку другой кнігі «Хронікі» М. Стрыйкоўскі ставіць перад сабой задачу распавесці пра пачаткі розных народаў і іх «размнажэнне». І ў другой, і ў першай кнізе М. Стрыйкоўскі не забываецца ўспомніць пра прыбыццё італьянцаў (*przyście Włochów*) (маючы на ўвазе патрыцыя Палямона і яго спадарожнікаў), а таксама пра цымбраў, аланаў, гепідаў і готаў як «продкаў літоўскіх старадаўных». Са спасылкамі на антычных аўтараў Плінія (Старшага), Гая Юлія Саліна

(III ст.), Страбона, Пампонія Мелу аўтар «Хронікі» падае доўгі рээстр старажытных плямёнаў. Сярод іх згадваюцца таксама і неўры (*Newry*), якіх Лявон Вольскі вырашыў «узняць на шчыт» для анімайцыйнага праекту «Будзьма беларусамі!» (<https://www.youtube.com/watch?v=583zEsVaSOk>).

Менавіта паводле «Хронікі» Стрыйкоўскага вызначае этнічны склад насельнікаў ВКЛ Ян Радван у «Радзівіліядзе»:

Haec eadem Litavos tellus, acresque Sudinos,
Iazygaque intrepidu mortis, Nomadesque Poloucos
Et veteres Prvssos, et fortia pectora Alanos
Cognatosque illis Gepidas, populosque potentes.

[31, р. Aii v.]

Гэты васьмь край спарадзіў тут літоўцаў і дужых судзінаў,
Мужных язігаў яшчэ, і намадаў, і полаўцаў з імі,
Прусаў даўнейшых таксама, адважных душою аланаў,
Блізкіх аланам гепідаў. Магутныя тыя народы!

[7, с. 436]

Разам з тым, менавіта ў чацвёртай кнізе «Радзівіліяды» ў традыцыйным для гераічнага эпасу рээстры войска прадстаўлена найбольш поўная ў літаратуры XVI ст. геаграфічная панарама Беларусі – з назвамі рэк і гарадоў нашай краіны (*Radivilias* IV, 143–178)¹. Сярод іх узгадваюцца тапонімы і гідронімы, якія суадносяцца з тэрыторыяй ВКЛ – часам праз назву жыхароў: напрыклад, «віленцы» або «тыя, хто абходзяць Эрдзівілавы нівы» (г. зн. наваградцы). Усе гэтыя назвы можна аднесці да гістарычнай Літвы або Чорнай Русі (Вільня, Трокі, Нярыс (= Вілія), Нёман і інш.); да гістарычнай Бelay Русі (Віцебск, Орша, Полацк, Мсціслаўль, Ула); да гістарычнага Палесся (Рэчыца, Гомель, Мазыр). Аднак перад намі – войска ВКЛ, на чале якога стаіць кароль і вялікі князь Стэфан Баторый. Падуладныя яму землі на пачатку паэмы Ян Радван прэзентаваў наступным чынам:

Terra potens armis est, et notissima fama,
Nec ubi se latis pandit Lituania campis,
Magna parens frugum, studio gens aspera belli.

[31, р. Ai v.]

Воінскай велічы край, добра ў свеце шырокім вядомы, –
Гэта Літва, што наўсцяж распасцерла шырокія нівы,
Плодныя землі яе, а народ – ваяўнічы і грозны.

[7, с. 435]

¹ Навуковае перавыданне тэксту паэмы «Радзівіліяда» і іншых твораў Яна Радвана гл.: [32].

Менавіта ў літаратуры замацоўвалася ўяўленне пра адзіны «літоўскі народ», г. зн. пра грамадзян ВКЛ, тэрытарыяльнае ядро якога складалі землі сённяшняй Беларусі. Пры гэтым ключавое значэнне для фарміравання такога ўяўлення мела гістарычная легенда, агульнапрызнаны рэферэнт, паводле Хірша, – паданне пра рымскага патрыцыя Палямона, які зрабіўся заснавальнікам дзяржавы ў Прынёмнскім краі. Але ў спосабах ідэнтыфікацыі аўтаhtonных насельнікаў гэтага краю на сучасных нацыянальных мовах здаўна склалася гетэрагенная намінацыйная выява.

«Літоўскасць» («ліцвінства?»), «беларускасць» і крывічы

Беларускія даследчыкі, маючы на ўвазе ўласна перыяд існавання ВКЛ або пішучы пра яго культурныя наступствы, вядуць гаворку пра «ліцвінаў». Хто гэта? Канструяванне оніма «ліцвін» ў беларускай мове – не проста вынік адаптацыі формы *Litwin*, якая ў польскай мове і да сённяшняга дня служыць пазначэннем для прадстаўніка літоўскага народа. У выпадку агульнага культурнага ядра ў межах беларускай прасторы адбылося расшчапленне семантычнага поля і ўзніклі дзве розныя лексемы. Ліцвінства пераўтварылася ў (мета)нацыянальную ідэю, і яе рэlevantнасць пацвярджаецца неабходнасцю адрозніваць ліцвінаў ад сучасных літоўцаў у розных мовах.

На схіле савецкай эпохі ўзнік фальклорны гурт «Ліц(ь)віны» (мастацкі кіраўнік – Уладзімір Бербераў), збіральнікі і выканаўцы аўтэнтчнага беларускага фальклору. Адным з культурных наступстваў іх дзейнасці стала ўзнікненне лексічнай карэляцыі «літоўцы» – «ліцвіны» не толькі ў беларускай, але і ў іншых сучасных мовах: англійскай (*Lithuanians – Litwins*), нямецкай (*die Litauer – die Litwinen*), рускай (*литовцы – литвины*), балгарскай (*Литовциме – Литвиниме*), італьянскай (*Litvani – Litvini*) і нават польскай (*Litwini – Licwiny*). Гэты факт красамоўна сведчыць пра тое, як практыка эстэтычнага пазнання ўплывае на змяненні ў эпiстэмалагічнай сістэме розных супольнасцяў.

У даследчыцкім дыскурсе з’явіліся і спецыяльныя дэфініцыі для вытлумачэння паняцця «ліцвін». Адну з іх прапанаваў Уладзімір Мархель: «Ліцвін – гэта паняцце гістарычна-родавага парадку, выпрацаванае і засвоенае праз адчуванне этнагістарычнага адзінства ці лучнасці» [цыт. па: 9, с. 91]. Аднак, падобна, што і гэтая стратэгія ўжо страціла сваю атракцыйнасць. Так, газета «Наша ніва» 28 сакавіка 2015 г. апублікавала інтэрв’ю з беларускім гісторыкам Алесем Краўцэвічам, аўтарам шматлікіх даследаванняў па гісторыі ВКЛ, пад загалоўкам «Ліцвінства – выдумка ворагаў, якую падтрымалі дурні».

У большай ці ў меншай ступені ідэя ліцвінства застаецца запатрабаванай у беларускай культурнай прасторы да сённяшняга дня. Ліцвіны XXI ст. маюць свайго ідэйнага правадыра Аляксандра Стральцова-Карвацкага і ў медыйнай прасторы прэзентуюць сябе як «людзі, якія гавораць па-беларуску, але не лічаць сябе беларусамі» (<https://www.nv-online.info/2015/03/28/gavorats-pa-belarusku-ale-ne-lichats-syabe-belarusami-hto-getyua-lyudzi.html>).

Тым часам у літаратурным дыскурсе XIX ст. «ліцвінства» і «беларускасць» як ідэнтыфікацыйныя стратэгіі таго ці іншага аўтара былі звязаны выключна з яго паходжаннем: з гістарычнай Белай Русі або з гістарычнай Літвы. Так, увагу Станіслава Станкевіча прыцягнула тая акалічнасць, што Аляксандр Грот-Спасоўскі (1808–1847) паслядоўна называе «беларускай» мясцовую народную паэзію, у той час як іншыя паэты на чале з Міцкевічам карыстаюцца традыцыйным тэрмінам «літоўскі» [24, с. 266]. Насамрэч гэта цалкам лагічна: Грот-Спасоўскі – урадженец Магілёўшчыны, гістарычнай Белай Русі, таму і народную паэзію гэтай мясцовасці ён называе беларускай. Лагічна і вытлумачальна таксама, што назву «Беларусь» і эпітэт «беларускі» не ўжываюць Ян Чачот, Адам Міцкевіч і Уладзіслаў Сыракомля: усе яны – урадженцы гістарычнай Літвы. «Litwo, Ojczyzna moja» – так звяртаецца да роднай Наваградчыны Адам Міцкевіч у пралогу да паэтычнай эпапеі «Пан Тадэвуш». Уладзіслаў Сыракомля, урадженец Любаншчыны, падобнай апастрофай адкрывае сваю паэму «Ян з роду Дубарог»: «Ziemio moja rodzona, Litwo moja święta...».

На тэрыторыі гістарычнай Літвы знаходзіцца і сталіца Рэспублікі Беларусь – Мінск. Адам Мальдзіс у 1993 г. выдаў кнігу «Літоўская гаспадыня» (пераклад на беларускую мову кнігі «Gospodyni litewska», выдадзенай у Вільні ў 1858 г.). У прадмове даследчык справядліва адзначае, што гэтая кніга магла б выйсці пад больш дакладнай назвай: не «Літоўская гаспадыня», а «Беларуская гаспадыня», паколькі ў ёй акумуляваны гаспадарча-кулінарны вопыт не продкаў сённяшніх літоўцаў, а жыхароў Міншчыны. Землі ж цэнтральнай Беларусі ў адпаведнасці з гістарычнай прыналежнасцю да ВКЛ ў XIX ст. залічалі да Літвы. А. Мальдзіс прыгадвае, што і Мінск тады зваўся Літоўскім, і Брэст – Літоўскім.

Такім чынам, «літоўскасць» (або «ліцвінскасць») у беларускай культурнай прасторы была адной з найбольш запатрабаваных ідэнтыфікацыйных стратэгіяў. Разам з тым, нават у XIX ст. захоўвалася культурная памяць, звязаная з крывічамі. Так, сябар і паплечнік Адама Міцкевіча Ян Чачот, выдаючы

«Сялянскія песні з-над Нёмана і Дзвіны», указвае яшчэ на вокладцы, што гэтыя песні ён падае ў арыгінале, «на славяна-крывіцкай мове» (*w mowie sławiano-krewickiej*). Урадженец Полаччыны В. Савіч-Заблоцкі арганізаваў у 1868 г. у Пецярбурзе суполку «Крывіцкі вязок». Аднак «крывіцкасць» так і не прыжылася ў якасці ідэнтыфікацыйнай стратэгіі для беларусаў, і свае скептычныя адносіны да яе выказаў яшчэ Яўхім Карскі ў трэцім томе «Беларусаў». Згадваючы адзін з вершаў Аляксандра Ельскага, у падзаглаўку якога фігуруе пасаж «на Белай Русі, даўняй Крывіччызне», Я. Карскі піша: «Удивительно, как прочно засели в представлении автора кривичанские традиции времен Чечота и других романтиков первой половины 19 столетия. Казалось бы, в 20 столетии надо быть на большей научной высоте!» [6, с. 362].

У беларускай гуманістыцы канца ХХ ст., калі з’яўляецца незалежная Беларусь, «ліцвінскі» вектар актуалізуецца на новым узроўні. «Ліцвінскі» патрыятызм Чачота, Міцкевіча, Сыракомлі прызнаваўся папярэднікам патрыятызму беларускага. Што ж да старажытных наратываў, то ў іх усведамленне «ліцвінскасці» часта суседнічала з прызнаннем актуальнасці іншых культурных стратэгий. Так, Януш Радзівіл (1579–1620), кашталян віленскі і стараста барысаўскі, пісаў свайму брату Кшыштафу: «Хоць сам я нарадзіўся ліцвінам і ліцвінам давядзецца мне памерці, аднак жа ў нашай Айчыне мы мусім карыстацца польскай мовай» («*Aczem sam Litwinem się urodził i Litwinem umrzeć mi się przyjdzie, idioma polskiego zażywać w ojczyźnie naszej musimy*») (цыт. па: [28, с. 25]).

Паэзія эпохі рамантызму стварыла шэраг паэтычных прэзентацый гістарычнай Літвы, сённяшняй Беларусі – найперш дзякуючы ліцвінам Яну Чачоту, Адаму Міцкевічу і Уладзіславу Сыракомлю. У паэтычным пралогу да згаданай вышэй паэмы Сыракомлі «Ян з роду Дубарог» пад назваю «Перадспеў да літоўскага чытача» паэтычны кантэкст прыродаапісальнага фрагмента плаўна перацякае ў замалёўку культурна-этнаграфічнага характару. Прыводжу два ўрыўкі з гэтага фрагмента ў сваім падрадкаўным перакладзе (арыгінал гл.: [27, с. 50–51]).

О Радзіма Літва, о Айчына святая,
Цябе траўка ды жоўты пясок пакрывае.
Тут зацішна і дзіка, няма столькі сонца,
Колькі, чуў я, у землях гельветаў, аўзонцаў,
Дзе зямля – быццам рай, дзе бясконцыя дзівы,
Дзе ў лясах – непаўторныя мірты, алівы,

Горы стромкія ў іх шмат вышэй за Панары,
 Як у казцы якой, крывіды, абшары.
 Вадаспады, азёры і рэкі чаруюць,
 Мастакі-італьянцы над імі шчыруюць,
 А манетай літоўскі кірмаш ім аддзячыць...
 Гэткай славы заможнай Літве не пабачыць.
 <...>
 Тут у сэрцы мужчыны – адвага, не пыха,
 Тут дзяўчына кахае аддана і ціха,
 Тут на твары старога – яго лёс пакручасты...
 З плугам, з крыжам, з мячом, але й з чаркай тут часта
 То б'ючыся ў сутычках з суседам заўзята,
 То ў сям'і патрыярхам дні праводзячы свята,
 То ў малітве, то дома, то ў чужым асяродку
 Жыў тубылец Літвы, як і ўсе яго продкі.

Свайго абагульненага суайчынніка Сыракомля называе «жыхаром гэтай зямлі» (*mieszkaniec tej ziemi*) [27, с. 51] (у перакладзе – «тубылец Літвы»). Аднак з перспектывы паняцця агульнага культурнага ядра і паводле прэзентаваных паэтам характарыстык гэты жыхар Літвы лагічна супастаўляецца з беларусам – у тых яго паэтычных прэзентацыях, якія на пачатку ХХ ст. пакінулі Янка Купала, Якуб Колас, Максім Гарэцкі і многія іншыя дзеячы беларускага нацыянальнага адраджэння.

ВЫСНОВЫ

Помнікі старажытнага пісьменства, створаныя на розных мовах, прадстаўляюць шматлікія сведчанні гетэрагеннасці культурна-этнічнай і канфесійнай выявы беларускай культурнай прасторы ў гістарычнай перспектыве. У сувязі з гэтым не вытрымліваюць праверкі на навуковую верыфікаванасць патрыятычныя спробы «адшукаць» Беларусь або беларусаў на старажытных картах або ў старажытных тэкстах так, каб іх можна было цалкам суаднесці з геапалітычнай і этнакультурнай сітуацыяй сучаснай Рэспублікі Беларусь. Беларуская культурная прастора ідэнтыфікуецца ў помніках старажытнага пісьменства перадусім праз назвы «Русь», «Белая Русь» (*Russia Alba, Białoruś*), «Літва» (*Lithuania, Litwa*). Аднак, апроч таго, рэlevantныя беларускай нацыянальнай парадыгме элементы могуць праяўляцца ў межах скандэнсаваных/памежных рэгіёнаў, а таксама ў межах скандэнсаваных гістарычных наратываў. Таму падобныя або тыпалагічна роднасныя гісторыка-этнаграфічныя элементы, якія ідэнтыфікуюць культурную прастору іншых старажытных этнасаў

(варагі, печанегі, прусы), могуць успрымацца як частка агульнага культурнага ядра, рэлевантнага для Беларусі. Адмысловым карэлятам у адносінах да гэтага ядра выступае ідэнтыфікацыйная стратэгія «нямецкасці» (праз варажскую канцэпцыю паходжання ўсходнеславянскіх князёў), а таксама «прускасці» (у сувязі з наяўнасцю гістарычнай пруска-славянскай зоны кандэнсацыі культурнай прасторы). Аднак дзве адзначаныя стратэгіі ў цэлым займалі перыферыйнае становішча.

Вызначальнымі для культурнага ядра беларускай прасторы з'яўляюцца дзве ідэнтыфікацыйныя стратэгіі. Стратэгія «рускасці» сфарміравалася ў часы Сярэднявечча на падставе рурыкавіцкай канцэпцыі ўзнікнення княжацкай улады на землях усходніх славян і ў далейшым актыўна трансфармавалася ў разнастайных (у тым ліку шавіністычных) наратывах, адмыслова карэлюючы з ідэяй «нарманскасці». У пісьмовым дыскурсе ВКЛ гэта ідэя пачынае суіснаваць і канкурураваць з ідэяй «ліцвінскасці». Культурна-семантычныя зрухі ад «рускасці» да «ліцвінскасці» ў даўнім пісьменстве Беларусі пракаментаваны У. Кароткі: «Родава-дзяржаўны намінант „Русь“ замяняецца новым адпаведным намінантам „Літва“. Як калісьці русічамі ў плане тэрытарыяльным называлі сябе прадстаўнікі русінскіх княстваў, так цяпер яны мянуюць сябе ліцвінамі. Тэрміны дзяржаўна-этнічнай ідэнтыфікацыі „Русь“, „рускі“ пераходзяць у разрад канфесійнамаў» [5, с. 128]. Беларускае культурнае прастора на працягу ўсяго гістарычнага перыяду ВКЛ балансуе паміж «рускасцю» і «ліцвінскасцю». Канкрэтныя аўтары вызначаюць гэты баланс у залежнасці ад свайго культурнага капітала і стратэгіі пазіцыянавання.

Стабілізуючым фактарам для стратэгіі «ліцвінскасці» стала ў XIX і пачатку XX ст. гістарычная памяць пра ВКЛ з уласцівым ёй наборам агульнапрызнаных рэферэнтаў і сімвалаў: легенда пра Палямона, перамога пад Грунвальдам, легендарныя князі Міндоўт, Гедымін і Альгерд. І гістарычная памяць, і стратэгія «ліцвінскасці» актывізуюцца ў канцы XX ст. на хвалі нацыянальнага адраджэння, на фоне якога сцвердзілася незалежная Рэспубліка Беларусь. У гістарычнай свядомасці беларусаў сувязі з ВКЛ застаюцца дастаткова шчыльнымі, паколькі апошняе ўяўляла сабой спецыфічную гетэрагенную цывілізацыйную прастору, і ў межах яе першапачаткова эвалюцыянавала (сярод іншых) беларускае культурнае прастора. Уласна ж стратэгія «беларускасці» ў яе сацыяльна-аб'яднаўчым патэнцыяле не мела дачынення да ўяўленняў пра гістарычную Белую Русь і найбольш выразна аформілася толькі ў пачатку XX ст., у перыяд «нашаніўства».

Літаратура

1. *Белы А.* Хроніка Белаі Русі: імагалогія Беларусі XII–XVIII стст. Смаленск: Інбелкульт, 2013. 468 с.
2. *Василевская М. А.* Белоруссия в печати XVI ст. Библиогр. указ. на иностр. яз. Минск, 1985. 84 с.
3. *Вісліцкі Я.* Прусская вайна = Ioannis Visliciensis Bellum Prutenum: на лац. і беларус. мовах / уклад, перакл., камент. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай. Мінск: Прапілеі, 2005. 233 с.
4. *Замятин Д. Н.* Культура и пространство. Моделирование географических образов. Москва: Языки славянской культуры, 2006. 488 с.
5. *Кароткі У. Г.* Беларуская літаратура і гісторыя / навук. рэд. Ж. В. Некрашэвіч-Кароткай. Мінск: БДУ, 2013. 211 с.
6. *Карский Е. Ф.* Белорусы: в 3 т. Т. 3, ч. 2: Очерки словесности белорусского племени. Мінск: Беларус. энцыкл., 2007. 704 с.
7. Літаратура XI–XVI стагоддзяў / уклад. і камент. А. Бразгунова, І. Будзько, Л. Ляўшун. Мінск: Маст. літ., 2011. 766 с.
8. *Лойка А. А.* Старабеларуская літаратура: падручнік. Мінск: Выш. шк., 2001. 319 с.
9. *Мархель У. І.* Прадвесце адраджэння // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў: у 2 т. Т. 2: Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе / навук. рэд. тома У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. Мінск, 2007. С. 68–134.
10. *Матузова В. И.* Примечания // Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / пер. В. И. Матузовой. Москва, 1997. С. 270–374.
11. *Некрашэвіч-Кароткая Ж. В.* Беларуская лацінамоўная паэзія: ранні Рэнесанс. Мінск: БДУ, 2009. 271 с.
12. *Некрашэвіч-Кароткая Ж. В.* Вераванні, звычаі і мова беларусаў у трактаце Яна Мялеція «Пра веру і набажэнства старажытных барусаў» (1582) // Міфалогія – фальклор – літаратура: праблемы паэтыкі: зб. навук. прац. Вып. 4 / склад. Т. І. Шамякіна; пад агул. рэд. В. П. Рагойшы. Мінск, 2006. С. 105–112.
13. *Некрашэвіч-Кароткая Ж. В.* Who is who ў старажытнай літаратуры Беларусі: да праблемы генезісу «онімаў» // Беларускае літаратуразнаўства: навукова-метадычны альманах. Вып. 1. Мінск, 2005. С. 100–114.
14. Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века / сост. и общ. ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. Москва, 1978. С. 22–277.
15. *Радзік Р.* Дзве інтэрпрэтацыі гісторыі: паміж савецкасцю і нацыянальным бачаннем // Беларускі гістарычны агляд. Т. 24. Сш. 1–2 (46–47). Снежань 2017. С. 131–159.
16. *Роте Г.* Что такое древнерусская литература // Палітычная сфера. 2014–2015, № 22–23. С. 72–160. URL: http://journal.palityka.org/wp-content/uploads/2016/01/04_PS22-23_Rothe.pdf.
17. *Сінькова Л. Д.* Паміж тэкстам і дыскурсам: беларуская літаратура XX–XXI стст.: гісторыя, кампаратывістыка і крытыка (літ.-крыт. артыкулы, гутаркі). Мінск: Паркус плюс, 2013. 295 с.
18. Сказание о князьях Владимирских // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века; сост. и общ. ред. Л. Дмитриева и Д. Лихачева. Москва, 1984. С. 422–435.

19. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35: Летописи бело-русско-литовские / отв. ред. Б. А. Рыбаков, сост. Н. Н. Улащик. Москва, 1980. С. 36–67.
20. *Чамярыцкі В.* Жыватворная спадчына: Выбранае. Мінск: Чатыры чвэрці, 2017. 552 с.
21. *Danylenko A.* On the Name(s) of the *Prostaja Mova* in the Polish-Lithuanian Commonwealth // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 51 (1–2). Budapest, 2006. S. 97–121.
22. Fortsetzung und Ergänzungen zui Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem «Gelehrten-Lexikon», worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden. 4-r B. Bremen: bei Georg Jöntzen und in Commission bei J. G. Heyse, 1813. 2200 S.
23. *Hirsch E. D.* Cultural Literacy: What Every American Needs to Know. New York: Vintage Books, 1988. XVII, 251 p.
24. *Janion M.* Szkoła białoruska w poezji polskiej // M. Janion. *Prace wybrane*. T. 3: Zło i fantazmaty. Kraków, 2001. S. 265–284.
25. *Joachimsthaler J.* Die Literarisierung einer Region und die Regionalisierung ihrer Literatur // *Regionalität als Kategorie der Sprach- und Literaturwissenschaft*. Frankfurt a. M., 2002. S. 17–49.
26. *Kamusella T.* Germanization, Polonization and Russification in the partitioned lands of Poland-Lithuania // *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. Vol. 41. Nr 5. London, 2013. P. 815–838.
27. *Kondratowicz L.* (Władysław Syrokomla). *Poezye*. Mikołów-Warszawa: Nakładem Karola Miarki, 1908. T. 1. 262 s.
28. *Kot S.* Świadomość narodowa w Polsce w. XV–XVII // *Kwartalnik historyczny*. № 52. 1938. S. 15–33.
29. *Meletius I.* De religione et sacrificiis veterum Borussorum, epictola Io [annis] Meletii ad Georgium Sabinum // *Oderbornius Paulus. De Russorum religione, ritibus nuptiarum, funerum, victu, vestitu etc. et De Tartarorum religione ac moribus epistola ad Davidem Chytraeum recens scripta*. <...> [Rostochiae], excudebat Stephanus Myliander anno M.D.LXXXII. F. C5r–[D5v].
30. *Nakonechnyi Y.* Stolen Name. Why Rusyns Turned into Ukrainians. Kyiv: BCL Publishing, 2015. 262 p.
31. [Radvanus I.] *Radivilias sive De vita et rebus praeclarissime gestis, immortalis memoriae, illustrissimi principis Nicolai Radivili... libri quattuor Ioannis Radvani Lit[uani] ... Vilnae metropoli Lituorum: Ex officina Ioannis Kartzani, [1592]. [168] p.*
32. *Radvanus J.* *Opera / transtulit Sigitas Narbutas = Jonas Radvanas. Raštai / iš lotynų kalbos vertė Sigitas Narbutas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009. 375 p.
33. *Rutz M.* Das Wissen über den (eigenen) Osten. Nicolaus Hussovianus' «Carmen de bisonte» als zweifacher Kommunikationsakt // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Vol. 5 (2017). S. 80–103.
34. *Strykowski M.* *Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi, wydanie nowe... według pierwotnych wydań*. T. I. Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1846. 571 s.
35. *Verkholantsev J.* Lithuania-Rus' // *Europe a literary history, 1348–1418*. Vol. II / ed. D. Wallace. Oxford: University Press, 2016. P. 420–429.